

ÖNELLÁTÁS ÉS ÁRUTERMELÉS: EGY KENYAI PÉLDA

Az önellátás és a csere valamilyen változata minden társadalomban előfordul, de jelentőségük igen különböző lehet, szélsőséges értékek felé tendálhat. Az önellátás erőteljesebben van jelen agrártársadalmakban, ahol nagyobb a valószínűsége annak, hogy az alapvető tevékenység és a háztartás szükségletei találkoznak egymással (Gudeman 2016: 16), mint az ipari társadalmakban vagy akár a zsákmányoló gazdálkodás szintjén élők körében, esetleg a nomád pásztortársadalmakban, hiszen az ipari termelés erősen specializált termékek előállítására, következőképp értékesítésre irányul, a vadászat pedig egyetlen család tagjainál rendszerint szélesebb körű együttműködést igényel, továbbá a zsákmány elosztása követi, ami rendszerint túlmutat azon a társadalmi körön, amelyet maguk az állat elejtésében részt vevő vadászok alkotnak, pásztortársadalmakban meg szükség van növényi táplálék beszerzésére, ami különböző megoldásokkal lehetséges, de mindenképpen igényli az önellátáson való túllépést, ha csak maguk a pásztorok nem gondoskodnak növényi táplálékról gyűjtögetéssel vagy kiegészítő növénytermesztést is végezve. A fenti állítások érvényesek a legtöbb fekete-afrikai társadalomra is, amelyekben a többség mezőgazdasági termelő volt a 20. századi önálló államalakítás időszakában is, sőt ma is az, de a megélhetésnek ezt a változatát olyan keretek között folytatta, amelyeket nemzetközi kereskedelmi kapcsolatok, mondhatjuk a világpiac szabtak meg a gyarmati sorból való felszabadulás pillanatában. Történelmi léptékkal mérve a gyarmatosítás időszaka viszonylag rövid volt, de döntő jelentőséggel bírt igen sok afrikai társadalom transzformációjára nézve. Ez az időszak kialakított egy olyan társadalmi kategóriát, amely jelentős mértékben megőrizte a törzsi földművesek autonómiáját a prekoloniális mezőgazdaság számos elemével együtt, ám kényszerűen és/vagy lehetőségként megélve társította ezekhez a kereskedelmi, piaci értékesítési célú agrártermelést annak kihívásaival együtt. Ezt a társadalmi kategóriát az afrikai társadalmi-gazdasági folyamatokkal foglalkozó szakirodalomban gyakran 'parasztnak' (peasant) és a folyamatot, amely szülte „parasztosodásnak” (peasantization) írják le (Hyden 1980: 11–12). Hogy voltak-e az úgynevezett magas, a társadalmi hierarchiát írásbeliségre épülő kulturális megosztottsággal alátámasztott civilizációk és a feudális Európa jobbagysorban tartott parasztjaihoz hasonlítható földművesek a prekoloniális Fekete-Afrikában, ez a kérdés ugyan lehet vita tárgya, és e sorok írója ebben állást is foglalt (Sárkány 1983: 29–30), ám az kétségtelen, hogy a 20. századra már a fekete-afrikai földművesek helyzete párhuzamba állítható a modern

kapitalizmus¹ térhódításától érintett mezőgazdasági termelőkével Európában és a világ sok más térségében, abban az értelemben, hogy nem csupán terményeiket hanem munkaerejüket is a piacra vihették, sőt azt kénytelenek is voltak megtenni olyan feltételek mellett, amelyeket gyarmatosító hatalmak szabtak meg, az önállóvá vált államokban pedig a világgpiachoz való alkalmazkodás kényszerít ki.

Egyéb megfontolások mellett ez a kényszer indította több önállóvá vált afrikai állam vezetőit az 1950-es és 1960-as években arra, hogy a szocializmus valamilyen változatát jelölje ki a jövő útjának, ami korántsem jelentette a létező szocializmus európai és ázsiai változatainak egyszerű átültetését. Míg Ghánában, Guineában, Maliban, Tanzániában voltak ilyen törekvések a gazdaságban, így felszámolták a föld magántulajdonát és szorgalmazták a közösségi földbirtoklás és -használat hagyományos és új változatainak gyakorlatát, addig más államokban, így Kenyában nem ez történt. Kenyában az afrikai szocializmust szorgalmazva valójában az államkapitalizmus egy fajtáját honosították meg. Egyfelől nagy hangsúlyt kapott az afrikai hagyományok erkölcsi értékének ápolása, őrzése a gazdaság afrikánizációja mellett, ami magában foglalta a fehér telepesek földjeinek államosítását, ellenőrzés alá vonását éppúgy, mint a gazdaság vezető pozícióiba afrikaiak juttatását a lehetőségek szerint, és ehhez járult hozzá a tervezés szorgalmazása, másfelől viszont fenntartották a brit gyarmatosítók által bevezetett magántulajdont a földre nézve is, sőt, éppen, hogy kiterjesztették és rögzítették a jogokat, továbbá lehetőség nyílt vagyon felhalmozására és külföldi beruházók befektetéseinek fogadására, amennyiben ezek a közjót szolgálják Kenyában (African Socialism... 1965).

Ez a stratégia nem csupán elősegítette a piacgazdaság fennmaradását, hanem még ki is szélesítette azt fontos (és korábban a gyarmatosító hatalom által afrikaiaknak nem engedélyezett) árunövények termőterületének a kiterjesztésével, mint a kávé és a tea. Ezek a termények főként exportra kerülnek, de az ország gazdasági életében egyre növekvő szerepet játszó turizmus számára is hasznosak. Az eredmény erőteljes gazdasági fejlődés volt 1964-től kezdve évi 4,5%-os GDP növekedéssel az első évtizedben. Az ütem valamelyest lassult, csupán 3% volt a második évtizedben, de még többé-kevésbé lépést tartott a gyors népességnövekedéssel (Lofchie 1989: 16–17, 143, 190), majd a lendület néhány évre megtört. 1984-ben Kenyát súlyos szárazság sújtotta, amelynek következménye élelmiszerhiány, egy abban az országban szokatlan esemény lett. A kormányzat képes volt a helyzettel megbirkózni, jelentős volt az élelmiszerbehozatal, de ennek költségvetési kihatása volt. Ráadásul az egyik fő exporttermék, a tea ára 50%-kal csökkent

1 A „modern kapitalizmus” kifejezés a 20. század első éveiben vált közkeletűvé Werner Sombart (1902) és Max Weber (1905) művei nyomán, akik a kapitalizmus késő középkori, kora újkori kibontakozásának történeti összefüggéseire összpontosítottak, voltaképpen követve Marxot, aki már megkülönböztette a tőke „modern” változatát az „özönvíz előtti” változatoktól, kialakulásának kezdetét a 16. századra téve (Marx 1867: 141, 156). A legáltalában azonban talán Polányi fogalmazott, amikor a szabad munkaerőpiac megteremtéséhez kötötte a modern kapitalizmus létrejöttét, amit Angliában az 1832-ben és 1834-ben hozott törvények tettek lehetővé (Polányi 1944: 115). Ennek a gondolatnak a forrása is megtalálható Marxnál, aki a pénz tőkévé válásához elengedhetetlennek ítélte a munkás kettős értelemben vett szabadságát, azaz, ha rendelkezik a munkaerejével egyfelől, másfelől nincs más eladható áruja, mint a munkaereje (Marx 1867: 161).

a világpiacon, ami az állami bevételeket csökkentette (Waal 1997: 37–43). A következő gondot az okozta, hogy a másik meghatározó exporttermék, a kávé ára is hasonló mértékben veszítette értékét, amikor néhány évnyi kisebb volumenű termelés után a világ legnagyobb kávéexportőre, Brazília, óriási kávéexporttal nyomta le az árakat 1986-tól kezdve, ami arra vezetett, hogy 1989-ben nem újították meg a Nemzetközi Kávé Egyezményt az abban érintett államok, összeomlott a nemzetközi kávékartell. A következmény, hogy tovább estek az árak, emiatt több mint 30%-kal csökkent a kávétermelés Kenyában, és természetesen az export is (Sárkány 2015: 607–608). Az 1990-es évek végétől magához tért a gazdaság, a GDP gyors növekedésnek indult, sőt 2016 és 2019 között elképesztő mértékben nőtt évi 9–14%-kal, ami 2020-ra visszatért a még mindig pozitív 3,5%-os szintre, de még mindig meghaladva a népesség gyors növekedését. Kenya lakossága ugyanis 1964 és 2021 között körülbelül hatszorosára nőtt, miközben az egy főre eső GDP értéke tizennyolcszorosára. Az emberek többsége azonban ma is a mezőgazdaságban dolgozik, földet művel vagy állatot tenyészt.²

A kenyai viszonyokról először 1988-ban volt alkalmam benyomást szerezni, amikor a Magyar Tudományos Afrika Expedíció tagjaként bejárhattam Kenya sok táját, majd 1993-ban és 1995-ben alkalmam volt több hónapot tölteni Rititiben, Nyeri Districtben, hogy a kávétermesztés helyi állapotát tanulmányozzam, azaz nem éppen a legvirágzóbb években jártam Kenyában. Sőt éppen a kávétermelés nagy visszaesése volt az oka, hogy részt vehettem az Institut Français de Recherche en Afrique, Nairobi átfogó kutatási programjában, amely a kávétermesztés, a kávéfeldolgozás és -értékesítés egészének állapotát igyekezett feltárni.³

Rititiben tolmácsom, a Moi Egyetemen szociálanropológiai BA fokozatot szerzett Richard Muriuki Mathenge családjánál laktam, aki igazi kutatótársam és barátom lett. Hetvenhét éves nagymamájával aludtam egy házban, azt ettem, amit a család, de nem együtt mindenkivel, mert a kikujuknál nők és férfiak nem ékezhettek együtt. Olykor részt vettem a kis „birtokon”, a házhoz csatlakozó kertben végzendő munkákban. Az estéket együtt töltöttem a család férfi tagjaival és barátaikkal a szálláson vagy a helyi kocsmában. Alkalmam volt nőekkel is beszélgetni, de csak napnyugta előtt.

Annak érdekében, hogy megértsem, mi történik a kávéültetvényeken, bejártam a környéket, sok kis birtokon láttam a kávé művelésének módját, a cserjék állapotát. Hosszú interjúkat készítettem egyes termelőkkel, hogy megismerjem gazdasági stratégiájukat. A kérdések kiterjedtek a birtokok méretére, a tulajdonviszonyokra, a termesztett növényekre, a kávéültetvény méretére és helyére a birtokon belül, a munkamegosztásra, az alkalmazott eszközökre, művelési technikákra, a növényvédelem, a gyomirtás részleteire, a termények piacra vitelére, értékesítésére, a kávétermesztés jövedelmének igen bonyolult fizetési rendszerére – ideértve azt is, hogy azt mennyire látják át a termelők –, a családok jövedelmi

² Kenya GDP Macrotrends 1960 – 2022 és Kenya Population 2022 – Worldometer (lásd: Források). A 2006-ban a mezőgazdaságból élő népesség még Kenya lakosságának közel 75%-át tette ki (Economy of Kenya; lásd: Források).

³ A lehetőségért Mme Le Cour Grandmaisonnak, az IFRA Nairobi akkori igazgatójának tartozom köszönettel.

forrásaira, méretére és összetételére, egyes családtagok iskolázottsági szintjére, a földművelésen kívül egyéb lehetséges munkahelyekre, a termelő jövőbeni terveire. A személyes beszélgetések kiegészítésére és nagyobb adatanyag előállítására ezeket a kérdésköröket körülbelül két óra alatt kikérdezhető kérdőívre vittem, tanítókat kértem meg megfelelő díjazásért a felgyűjtésükre Rititiben és környékén, valamint ellenőrzésképpen egy 20 km-rel távolabbi helység, Mukurwe-ini környékén. 217 kiosztott kérdőívből 164-et kaptam vissza kitöltve, ami igen jó aránynak mondható. Elmentem kávégyárakba, ahol a kávé hántolása és szárítása történik. A Rititi környéki termelők egy Karatina központú szövetkezethez kapcsolódóan termeltek és értékesítettek agrártermékeket; Mukurwe-ini-ben egy kifejezetten kávétermelési szövetkezeti központ volt. Mindkét helyen átbeszéltem a kávétermelés egész kérdéskörét a hivatalnokokkal. Ismereteim ezeken a különböző forrásokból származó adatokon alapulnak.

A kérdőíves felmérésből kiviláglott, hogy a kikuju mezőgazdasági termelők meglehetősen tanultak. Az természetesnek mondható, hogy falusi környezetben a földművelés, az állatokkal bánás fogásait megtanulják a gyermekek szüleiktől, jól ismerik a településen és környékén található növényeket. Emellett azonban kiderült, hogy a nyolcéves általános iskola elvégzése után három nyelvet beszélnek, mert az alapszintű oktatás nyelve a kikuju, de mellette meg kellett tanulják az államnyelveket, az angolt és a szuahélit, és ez meg is történik. Ezenfelül a családok kétharmadában legalább egy fiú, egyharmadában pedig legalább egy leány középiskolát végzett, és a középszintű oktatás angolul folyik, már csak a folklórt tanulják kikuju nyelven. Tartózkodásom idején négyen jártak egyetemre a körülbelül nyolcszáz fős Rititiből, a számot pontosan tudom, mert mindegyikük oktatási költségeihez hozzájárulhattam. A szokás ugyanis az, hogy az egyetemisták édesanyja vagy más nőrokona felkeresi azokat, akikről feltételezik, hogy vannak olyan anyagi helyzetben, hogy támogatni tudják a helybeli gyermek tanulmányait. Cserébe az adakozó ebédmeghívást kap, amit, férfi lévén, férfiakkal együtt költhettem el.

Ami a földtulajdonviszonyokat illeti, Kenyában a britek európai típusú magántulajdont vezettek be a Központi és a Nyugat-kenyai Magasföldeken a Mau-Mau felkelés alatt és után, hogy egy 10 hektáros birtokkal rendelkező farmer réteget teremtsenek, akikre támaszkodhatnak a gyarmaton (Ogot 1995: 48–50.). Ezt a lehetőséget terjesztette ki a kormányzat a függetlenné vált Kenyában 1964 után, jóval kisebb birtoktesteket örökölhetővé téve. A telekkönyvben rögzített tulajdonjog mellett sok jogszokás tovább él az írásbeliséget megelőző időkből, amelyről más helyen részletesen írtam (Sárkány 2002), ezért itt csak röviden összefoglalom a ma is érvényes legfontosabb tudnivalókat. A kikujuk a 18. századtól szállták meg a ma általuk lakott térséget a Központi Magasföldön, és szórványtelepüléseket hoztak létre, egy-egy család lakott az általa művelt területen több házban, mert a kikujuk többnejűek voltak (néhányan ma is azok), és minden feleségnek saját háza volt. A családfő osztotta szét a földet fiútestvérei között, akik tovább osztották feleségeik között, akiknek a föld művelésére való jogát a fivér esetlegesen elhalálózása esetén is elismerte a többi családtag. Ha valaki önállósulni akart,

el kellett költöznie, elfoglalni egy szabad földdarabot, ahol kialakíthatta a saját háztartását. Az egyes birtokok határait a faluöregek tanácsa, a *kiama* tartotta számon. Tartózkodásom idején három főből állt a falutanács, amelynek tagjai a jó emlékezőtehetséggel megáldottakból kerültek ki. Az írásos nyilvántartás mellett ma is az ő szavuk a döntő, és ennek jelentősége van, mert a telekkönyvbe sokszor évekig nem kerülnek be az öröklésből fakadó tulajdonosváltozások, az érintettek nem tudják kifizetni ennek a díját.

Az egyes birtoktestek kicsinyek, méretük 0,02 és 8,5 hektár közé esett. Családonként 1,36 hektár, fejenként 0,24 hektár volt a mintában az egy főre eső átlag.

A kicsiny birtokokat kézi szerszámokkal művelték meg, a legtöbbet használt eszköz a bozótívágókés, a *panga* volt, amellyel hol fát vágtak ki, hol ültetőbotként alkalmazták. Emellett olykor kapáltak is kapával (*djembe*).

A földet kertek módjára művelték, különböző növényeket (banán, bab, burgonya, édesburgonya, cirok, cukornád, vadkáposzta) egymás mellé, egymás közé ültetve el. A legfőbb tápláléknövény azonban a kukorica, amely ismert volt a 19. században is, de a két világháború közötti időszakban, kukoricadarálóval rendelkező fehér telepések földjén dolgozó kikuju bérmunkások körében vált a kukoricalisztból készült puliszka (*ugali*) igazi alaptáplálékká, olyannyira, hogy már fogyasztásának kárhóztatója is akadt (Leakey 1936: 123). A kukorica közé azonban nem ültethető semmi, mert a kukorica elnyomja.

Kávécserjék szinte minden család földjén található, de a hozamok igen elterőek. Az elhanyagolt cserjéken is termett valamennyi, általában a valamelyest gondozott cserjén 3 kg körüli hozam volt. A kávécsérjéket elkülönítve ültették el, de sokan a kávécsérjék közé is ültettek ezt-azt, főként babot, amit megrágyáztak, és meglepő módon ezeken a cserjéken több kávé termett, 5–5,5 kg. A köztes vetésnek azonban nem a több kávétermés volt a célja, hanem élelmiszer termelése, hogy ne szenvedjenek hiányt benne. A kávé átvételi ára évről évre változott a világpiac alakulása szerint, miként a termelés költsége is. A kávécsérjéket egy szövetkezettől vásárolta a termelő (pontosabban a felesége, mert jellemzően a nők nevére vették a cserjéket, amelyeket tilos kivágni). A szövetkezeté volt a kávégyár, ahova a terményt beszállították, és ahol a terményt először minősítették. A szövetkezet bankjától lehetett kölcsönt felvenni magas kamatra, hogy növényvédőszeret vegyenek. A szövetkezetten át vezetett az út a kávémalomba, ahol megtörtént minőségi osztályozása és újraértékelése, onnan került a Coffee Board of Kenya-n keresztül aukcióra, ahol eladták. A bevétel ugyanezt az utat tette meg visszafelé, és minden lépésnél levonásokkal csökkent előre ismert arányban, de ki nem számítható mértékben. Végül a termelő a kávé ellenértékét négy részletben kifizetve kapta meg. A kávéüzletben tehát sok a bizonytalanság, és a termelő szintjén ez különösen erőteljesen érzékelhető, ezért érthető, hogy a termelők igyekeznek csökkenteni a kockázatot legalább a háztartásban elfogyasztott élelmiszer előállításával, és teszik ezt a lehető legnagyobb mértékben.

Valaha a kikujuknak nagy marhacsordái voltak a juh- és kecskenyájak mellett. Ma kevés az állat, a földművelés kiszorította a legelőket, kevés a takarmány. Akad azért néhány gazda, aki tejtermelésre szakosodott, több tehenet tart és

takarmánytermesztésre használja a földje jelentős részét élelemnövények vetése mellett. Olyan is akadt, aki a kávéból csekély bevételt hozó években a kávécserjék közé fűvet vetett, amelyet a tehennel etetett fel. Takarmányból mindig hiány volt, egyetlen esetről sem értesültem, hogy a faluban takarmányt adtak vagy cseréltek volna el.

Nemcsak a tejtermelő gazda élt, kalkulált a lehetőségekkel, hanem, mondhatni, mindenki. Ez a gondolkodásmód magában foglalta annak a lehetőségét, hogy bármit piacon értékesítsenek, amire a háztartásnak nincs szüksége. Még a csekély fölösleg eladását is megkísérelte az, akinek erre lehetősége volt, amint az 1. képen látható. Akiknek valamiből nagyobb mennyiségű terménye volt, nagy piacokra vitték el, elsősorban a közeli Karatina híres piacára (2. kép), de még Nairobi piacaira is, ha akadt autó, amelyik elszállítja.

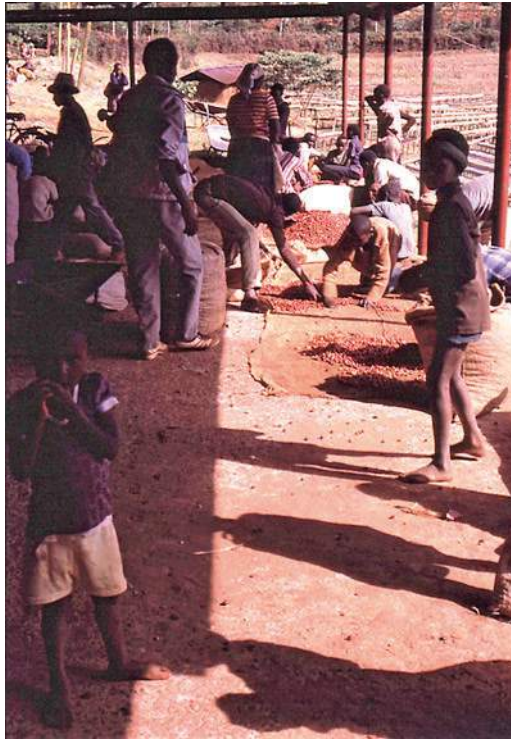

1. kép. Amit tud, megpróbál eladni a kistermelő
(Fotó: Sárkány Mihály, 1993, Kenya, Rititi)

2. kép. Élelmiszer egy vidéki város nagy piacán
(Fotó: Sárkány Mihály, 1993, Kenya, Rititi)

Szemben a háztartásban táplálékként fogyasztható terményekkel, amelyekből csak a fölösleget értékesítették, a kávé egyértelműen árunövény volt. Kávét egyáltalán nem ittak a faluban, csak eladásra termelték (3. kép), viszont fontos jövedelemforrás volt 1989 előtt, és utána is annak, aki megfelelően művelte. Akadt egy család, ahol a férfi eljárt dolgozni, összesen négy kávécserjéje volt, de azok mindegyikén évente körülbelül 40 kg kávét szüretelt, annyit, amennyit nem gondos termelő közel 100 cserjén.

3. kép. Világpiacra szánt kávé leadása a kávégyárban
(Fotó: Sárkány Mihály, 1993, Kenya, Ruthagati Coffee Factory)

Ezek a jelenségek mutatják, hogy az önellátás imperatívusza mellett van piacérzékenysége is a kikuju falusi embereknek. Ennek megfelelően könnyen tudtam szót érteni velük, hiszen többé-kevésbé úgy gondolkodtak, mint azok a kistermelők, akikkel Magyarországon találkoztam, akik körében éltem Varsányban, Nógrád megyében, akik felidéztek a szocializmus előtti gazdálkodási stratégiákat. Ugyanúgy fontos volt a szegényebbek körében a több lábbon állás kényszere, azaz valamilyen, többnyire mezőgazdasági, olykor más jellegű bér munka vállalása, hogy bevételre tegyenek szert amellett, hogy az otthoni terményekkel kiadásaikat csökkenteni tudták. Nem hiányzik ebben a körben az innováció sem, ha sikere kérdéses is. Volt, aki megszerezte a falu egy vízjárta kisebb terét, ahol facsemete

kertészetet létesített, hogy a csemeték eladásából éljen, miközben öccse építkezésre járt dolgozni Nairobibá. Miként Varsányban, az árutermelés kiterjesztésére, mások foglalkoztatására, új technikák alkalmazására a család szükségleteit meghaladó méretű földdel rendelkező gazdák vállalkoztak, úgy Rititiben is azok fogtak bele vállalkozás jellegű tevékenységbe, akiknek viszonylag biztos fedezetet nyújtott a saját gazdaságuk, elég nagy volt a megművelt földjük mérete a család élelemmel való ellátásához, vagy a másik oldalról kifejezve: nem volt túl nagy a család a megtermelt élelmiszer mennyiséghez képest. Akadt, aki bútorüzemet létesített, ahol ágyakat gyártott, és ha nem volt megrendelése, a nála dolgozók a földjén végeztek bér munkát, még ha csekély hozamra számíthatott is. Patrónus–kliens jellegű kapcsolat alakult ki az egyébként közkedvelt férfi és munkásai között, amelyből nem hiányzott a morális elem sem, ahogyan hasonlókat jegyezhettem fel Varsányban, ahol akadt gazda, aki olykor többet adott a nála dolgozónak a kialakult bérnél-juttatásnál, amikor a felesége nem látta (Sárkány 1978: 78–93).

Hogyan értelmezhetjük ezeket a jelenségeket a gazdaság jellegének, az ahhoz köthető társadalmi viszonyoknak a változása szemszögéből? Az nyilvánvaló, hogy a Rititiben gazdálkodóknál jelen van a piacérzékenység, mégsem mondhatjuk, hogy a gazdálkodást teljességgel alárendelték volna az árutermelés követelményének. Felvethető ezért a kérdés, hogy az önállóságot garantáló önellátást is célul kitűző parasztokból elsősorban piacra termelő farmerek lettek-e, akiknek életében az önellátásnak már csak csekély szerepe van? Vagy inkább kifejezőbb erre az állapotra a „felemás” jelző, amelyet Marx alkalmazott az olyan esetekre, amikor „a többletmunkát nem közvetlenül préselik ki a termelőből, de a termelő formai alárendeltsége a tőkének sem következett még be. A tőke itt még nem kerítette közvetlenül hatalmába a munkafolyamatot. Az önálló termelők mellé, akik hagyományos, ősi üzemmódban kézműveskednek vagy művelik a földet, oda lép az uzsorás vagy a kereskedő, az uzsoratóke vagy a kereskedelmi tőke, amely élődsi módra kiszipolyozza őket. Ennek a kizsákmányolási formának uralkodó volta egy társadalomban kizárja a tőkés termelési módot, jóllehet másrészt, mint a késői középkorban, a hozzá való átmenetet alkothatja” (Marx 1867: 475). A késő középkorra utalás jelzi a történelmi körülmények szerepét a felemás jellegtől az átmeneti lehetőség felé a kézművesek vonatkozásában, ám tudjuk, hogy a mezőgazdasági termelők esetében a piacgazdaságba való teljes beilleszkedés jóval elhúzódóbb folyamat volt, elég arra utalni, hogy Franciaországban, például, az 1970-es évekre tehető a paraszt társadalmi kategória megszűnése (Mendras 2002).

A bemutatott kikuju esetben az értelmezést nehezíti, hogy az uzsorás vagy az élődsi kereskedő nem egykönnyen érhető tetten, azonosítható intézménnyel vagy személlyel. A Karatinában központi irodával rendelkező szövetkezet, amely a cserjét adta és a terményt értékesíti, a maga 18000 tagjával egy elidegenedett szervezet a termelő szemszögéből nézve, amelynek a tevékenységét gyanakodva követi, ám aki egyidejűleg ennek a szervezetnek a részvényese is, még ha ennek az előnyeivel nincs is mindig tisztában. Áruja árának az a része, amelyet nem kap meg bevételként, megoszlik a kenyai állam, a szövetkezet és azon külföldi üzletemberek között, akik az aukciót lebonyolítják. A szövetkezetnek, amely, mint

látjuk, szolgáltatója is a termelőnek, ténylegesen vannak működési költségei. Az állam bevételei sok csatornán keresztül újraelosztódnak, működtetik a kormányzatot, például iskolákat tartanak fenn, még szakszervezetet is támogatnak belőlük, szolgálják az ország modernizációját. Másfelől a nemzetközi kávékereskedelem reprezentánsai, akik felvásárolják a kávé, jelentékeny profitot realizálnak, de nem Kenyában, hanem amikor külföldi piacokon továbbértékesítik a kávé. Ez azonban a piacgazdaság velejárója, nem a felemás állapoté. Ha a társadalmi munkamegosztásra gondolunk, a gazdaság állami irányítói, a Rititiben élő termelő felől szemlélve, térbelileg és társadalmilag egyaránt távoli és gazdag hatalmasságok, az elemző szemszögéből viszont a piacgazdaság állami ellenőrzésének megjelenítői, akik meghatározzák azokat a kereteket, amelyben a rititibeli kistermelő döntéseket hozhat a család szükségletei, a társadalmi kötelek és a szertartásos élet követelményei szerint, nem feledkezve meg a modern állam igényeiről sem, amely ugyan ingyen biztosítja az alapfokú iskolázást, de az iskolai egyenruhát kötelező megvásárolni.

A probléma megértése érdekében érdemes felidézni Pierre Bourdieu (1986) elméletét a tőke három formájáról, az anyagi, a társadalmi és kulturális tőkéről, ha a kenyai gazdasági-társadalmi átalakulás vidéki lehetőségein töprengünk a mai történelmi körülmények között, amikor a tőke három fajtája ritkán áll együtt rendelkezésre a kívánt mennyiségben és minőségben a falusi háztartásokban, ami a felemás állapotok fenntartását segíti elő. A tőke három fajtájában részesedés tekintetében azonban jelen van a megosztottság olyan mértékben, hogy a lokális társadalom azért szemmel láthatólag rétegződik. Világos jelei vannak ennek például abban, hogy ki engedheti meg villany használatát a házában (a legtöbb házában az 1990-es években is petróleumlámpa vagy olajmécses világított, ott is, ahol laktam), sőt televízió készülék vásárlását (egyetlen családnál láttam ilyet Rititiben), amelyen a kutatásom idején csak videomagnóval együtt lehetett valamit megnézni, mert akkor még nem volt fogható az állami tv-adás; hogy ki vállalhatja templomi esküvő költségeit, és ki nem, mert nem engedheti meg magának ezt a kiadást; és a jelenségek sora folytatható, nem feledkezve meg arról sem, hogy ki foglalkoztat napszámost és ki megy el napszámosnak, ahogyan Mathenge barátom édesanyja rendszeresen megtette.

1995 óta nem volt alkalmam a kutatást folytatni Kenyában. Arról sincs tudomásom, hogy bárki hasonló kutatást végzett volna azóta Kenyában a Központi Provinciában, pláne nem Nyeri Districtben. Nem mondhatom tehát teljes bizonyossággal, hogy a viszonyok nem változtak meg. Ugyanakkor a mezőgazdaságból élők nagy aránya a népességben, amelyre a 2. lábjegyzetben utaltam, és akiknek a többsége kisbirtokos, továbbá annak az igénynek a napirenden tartása, hogy a mezőgazdasági termelés hatékonyságát erőteljesen növelni kellene, és nemcsak a piaci kereslet miatt, hanem „nyomorenyhítés” céljából is, amelyről egy Nyugat-Kenyában, Kericho megyében végzett vizsgálatból nyerhetünk információt (Sang – Cherulyon 2020: 90), arra enged következtetni, hogy az elmúlt évtizedben megvalósult valóságos kenyai gazdasági csoda ellenére a kisbirtokosoknak gondolni kell az önálló gazdasági stratégia fontosságára ma is, amikor

döntéseket hoznak farmjuk megfelelő hasznosításáról. Ugyanakkor a 2. lábjegyzetben közölt adat arról, hogy hogyan múlta felül háromszorosan az egy főre eső GDP növekedés a népesség növekedésének arányát, arra enged következtetni, hogy egyre nagyobb mértékben kerül a statisztikusok látókörébe a mezőgazdasági tevékenység eredménye árúként, azaz van előrelépés a paraszti állapotból a farmerrá válásig vezető úton, ha annak vége még nem is látható.

Források

- African Socialism and its Application to Planning in Kenya (1965): *Republic of Kenya*. URL: <http://www.treasury.gov.za> > Kenya Document.
- Bourdieu, Pierre (1986): The Forms of Capital. In *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education* (szerk. Richardson, John G.), New York: Greenwood Press, 241–258.
- Gudeman, Stephen (2016): *Anthropology and Economics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hyden, Goran (1980): *Beyond Ujamaa in Tanzania*. London – Ibadan – Nairobi: Heinemann.
- Leakey, Louis S.B. (1936): *Kenya. Contrasts and Problems*. London: Methuen.
- Loftchie, Michael F. (1989): *The Policy Factor. Agricultural Performance in Kenya and Tanzania*. Boulder & London – Nairobi: Lynne Rienner Publishers Inc. – Heinemann Kenya Ltd.
- Marx, Karl (1867/1967): *A tőke*. I. (Marx Engels Művei 23.) Budapest: Kossuth Kiadó.
- Mendras, Henri (2002): The Invention of the Peasantry: A Moment in the History of Post World War II French Sociology. *Revue Française de Sociologie*, 43: 157–171.
- Ogot, B.A. (1995): The Decisive Years 1956-1953. In *Decolonization and Independence in Kenya 1940–1993* (szerk. Ogot, B.A. – Ochieng, W.R.), London – Nairobi – Athens: James Curry – E.A.E.P. – Ohio University Press.
- Polányi Károly (1944/2004): *A nagy átalakulás*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Sang, Nelly Chebet – Cherulyon, Joseph Kipkorir (2020) Farmer’s Information Literacy and Productivity Performance of Smallholder Horticulture in a Highland Zone, Kenya. *Journal of Scientific Research & Reports*, 26(6): 89–99.
- Sárány Mihály (1978): A gazdaság átalakulása. In *Varsány. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu társadalomnéprajzához* (szerk. Bodrogi Tibor), Budapest: Akadémiai Kiadó, 63–150.
- Sárány Mihály (1983): Parasztság és termelési viszonyok. In *Népi Kultúra – Népi Társadalom XIII.* (szerk. Kósa László), Budapest: Akadémiai Kiadó, 21–37.
- Sárány Mihály (2002): Landbesitz bei den Kikuyu: L Kontnuität und Wandel. In *Wirtschaften. Festschrift zum 65. Geburtstag von Wolfgang Liedtke* (szerk. Reichenbach, Anke – Seige, Christine – Streck, Bernhard), Gehen: Escher Verlag, 146–153.

- Sárkány Mihály (2015): Hogyan termelnek és nem termelnek kávéfészekkivétel kisbirtokosok? In *Aranykapu* (szerk. Jakab, Albert Zsolt – Kinda István), Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság – Szabadtéri Néprajzi Múzeum – Székely Nemzeti Múzeum, 607–617.
- Sombart, Werner (1902): *Der moderne Kapitalismus*. Leipzig: Duncker & Humblot.
- Waal, Alex de (1997): *Famine Crimes. Politics & the Disaster Relief Industry in Africa*. Oxford – Bloomington – Indianapolis: African Rights & The International African Institute in association with James Curry – Indiana University Press.
- Weber, Max (1905/1982): *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Budapest: Gondolat Kiadó.

Internetes források:

- Economy of Kenya. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Economy_of_Kenya
- Kenya GDP Macrotrends 1960–2022. URL: <https://www.macrotrends.net/countries/KEN/kenya/gdp-gross-domestic-product>>Kenya GDP 1960-2022.
- Kenya Population 2022 – Worldometer. URL: <https://www.macrotrends.net/countries/KEN/kenya/gdp-gross-domestic-product>>Kenya GDP 1960-2022